

הרב אברהם ברוך פעוונזנער

רב קהילת ליובאוויטש פאריז, צרפת

כללי שו"ע אדמו"ר הזקן בעל התניא נ"ע

ראשית דבר

בשבח והודי' להשי"ת הריני מגיש בזה לפני קהל הלומדים והמעיינים את מה שעלה בידי לצייין בעזרתו ית', אי אלו כללים בשו"ע אדה"ז. ותהי' זו תרומתי הצנועה ללימוד השו"ע, לרגל מלאות מאתיים שנה להסתלקות כ"ק אדה"ז זצוקלה"ה נבג"מ זי"ע (תקע"ג - תשע"ג).

כבר בשנת תשל"ח התחלתי לרשום כללים בשו"ע, וכתבתי בזה זעיר פה זעיר שם, ובמשך הזמן נתאספו אצלי עוד הרבה כללים שלא כתבתיים אז (מסיבות שונות), ובפרט שרובם הם דברים פשוטים הגלויים לעיני כל מעיין ולומד.

אלא שדא עקא, לא היתה לי הזדמנות לדבר אודות זה בדיבור חברים ובפלפול התלמידים (כמו שעשיתי בנוגע לכללי ספר התניא שהרציתי אותם לפני חברים מקשיבים בישיבת תורת אמת (תשנ"ה - תשס"ח), בהזדמנויות שונות).

נסיתי לדבר בעניינים אלו מדי פעם עם ת"ח אחד, שידעתי בו שעבר בעיין על כל שו"ע אדה"ז, והי' דוחה אותי בקש. עד שפעם אחת, בהיותו בביתי בירושלים עיה"ק תובב"א, ושוב ניסיתי את מזלי לדבר איתו בזה, גער בי ואמר: "עד מתי אתה עוסק בעניינים טפלים, למה אינך לומד איזה הלכה בשו"ע אדה"ז בעיין?! וידעתי שצדק בחלק השני של דבריו, וחשבת שנגזר עלי לשמור לעצמי מה שהעלתה מצודתי בעניינים אלו. וורק בדרך אנב כתבתי באיזהו מקומן איזה שהם כללים, תוך כדי ביאור עניינים שונים בשו"ע אדה"ז.

אולם כשסיפרתי כל זה לפני ידידים, כגון הגה"ח ר' גדלי' אבערלענדער שליט"א, זירזוני לפרסם את הדברים.

והנה, בהיותי בחצרות הקודש בחג השבועות תשע"ג, בהמתנה לאחת התפילות פתחתי בהשגחה פרטית ס' השיחות תורת מנחם תשכ"ב (התועדות יום ב' דחג השבועות - ע' 30), ומצאתי כתוב, שכ"ק אדמו"ר מליובאוויטש זי"ע דורש להדפיס כללים בשו"ע אדה"ז. וזלה"ק: "ולהעיר, שבעוונותינו הרבים, הנה עד עתה לא עסק אף אחד בסידור כללי רבינו הזקן בשולחנו. - הנני משתמש בלשון "בעוונותינו הרבים", כיון שסידור הכללים בשו"ע אדה"ז, הי' מביא תועלת גדולה בלימוד השו"ע כו". וחשבת שזהו רמז ברור שעלי להו"ל את אשר באמתחתי, למרות שאינני בטוח שלכללים אלו כיוון כ"ק אדמו"ר זי"ע.

אז אמר לי בני הרה"ג הרה"ח ר' שמואל שיחי' שהוא לוקח על עצמו הן להיות לי ל"עזר", הן להיות בבחינת ממריץ וכו' (למרות הטרדות הרבות שלו ושלי), וביקשתי ממנו להוסיף גם מדילי'.

ובקשתי שטוחה לפני הקוראים ללמד עלי זכות בהמקומות (ורבים הם) שהדברים שכתבתי הם פשוטים וידועים, וכתבתי אותם הן לשלימות הענין והן למי שבשבילו הדברים הם חדשים.

לאידך, בנוגע להשערות שכתבתי, הרי למותר לציין שאינני אומר כלל וכלל קבלו דעתי, ואדרבה אחת המטרות בפרסום דברים אלו הוא בכדי שישוטטו רבים ותרבה הדעת, וכלשונו הרגיל של בעל המנחת חינוך "ואני לא באתי אלא להעיר", והנני מודה מראש למי שיעמידני על האמת.

ובודאי שמיותר לציין שהדברים שכתבתי הם לפלפולא בעלמא, להשתעשע בדברי תורה

ופטפטיא דאורייתא, ולא נכתבו להלכה כלל, ואין ללמוד מהם שום הלכה למעשה. הכללים בשו"ע אדה"ז דלקמן כוללים ג' חלקים: א. בירור באופן וסגנון כתיבת השו"ע. ב. כללים שכתב אדה"ז בנוגע לפוסקים אחרים, ועדיין לא נאספו. ג. כללים ענייניים הן בדרכי הפסק והביאורים של אדה"ז בשו"ע, והן כללים בכוונתו בלשונות שונים שדרכו לכתוב, ועוד.

בגליון זה של "אור ישראל" באים כ"ד סעיפים מתוך החלק הראשון הנ"ל. מובן מאליה שהיו לנגד עיני דבריהם של הגאון הגדול החסיד המפורסם הרא"ח נאה זצ"ל¹ במבוא לקונטרס "פסקי הסיודור" (להלן: הגר"ח נא), והס' "כללי הפוסקים וההוראה" של - יבלחטו"א - הגה"ח ר' יקותיאל פרקש שליט"א (להלן: כפו"ה), ו"מבוא לספרי ההלכה של אדה"ז" להחוקר הרה"ח ר"י שיחי' מונדשיין (להלן: מבוא). ומובן שבמקומות שעשיתי שימוש בדבריהם - הזכרתי אותם בפירוש, כדי להביא גאולה לעולם.

מראי מקומות השו"ע שציינתי באותיות הם עפ"י רוב לפי דפוס הישן של שו"ע אדה"ז, והמעיינים ימצאו זה בקלות בהוצאה החדשה מאחר שדברים אלו מופיעים שם בהדגשה. וכאן המקום להזכיר את אבי מורי הגאון החסיד הרב דפאריז ודצרפת ז"ל, שהרגיל את בניו מגיל צעיר ללמוד ולעיין בשו"ע אדה"ז.

ואסיים בזה במרגניתא טבא, שזכיתי לשמוע מפי ראש הישיבה ב-770, הגאון החסיד המפורסם בחריפותו ובבקיאותו ר' ישראל יצחק פיקרסקי זצ"ל, שכ"ק אדמו"ר זי"ע הורה לו להדפיס חידושים וביאורים על שו"ע אדה"ז, ואכן הדפיס ס' "חקרי הלכות" ט' חלקים.

וכשנכנס עם חלק הראשון של ספרו זה אל הקודש פנימה, עבר כ"ק אדמו"ר זי"ע על הספר במהירות עצומה, ועל כמה קושיות אמר לו: "גם לי ה' קשה כן", ובהמשך אמר: "אלא שאני תירצתי לעצמי באופן אחר".

חלק א

פרק א: מהדורות השו"ע

תקופות ושיטות בפסקי ההלכה - "כהאחרונים" או "כהראשונים"

א. ידוע ומפורסם שאדה"ז כתב את השו"ע שלו בשני זמנים ואופנים². בתחילה, לפי השו"ע ונושאי כליו שעל הדף, האחרונים, ואח"כ - לפי הראשונים.

כמ"ש "הרבנים בני הגאון המחבר ז"ל" (להלן: הבנים הרבנים)³, שכשהי' אדה"ז "בן עשרים לרדוף לדעת את ה" הלך אל "האי סבא אור עולם מופת הדור הגאון האלקי החריף מו"ר דוב בער נ"ע מגיד מישרים דק"ק מיזעריטש, אשר רוח ה' הופיע עליו, כנודע וכמפורסם", ובהיותו שם בחר הרב המגיד "בכבוד אדמו"ר ז"ל אשר בו בזמנו הי' מלא וגדוש מים התלמוד והפוסקים והפציר בו עד בוש, ואמר לו אין נבון וחכם כמוך לירד לעומקה של הלכה לעשות מלאכה זו מלאכת הקודש וכו'", "והיתה התחלתו בהיותו יושב בשבת תחמוני במקום תחנות של הרב הקדוש הנ"ל שם הואיל באר את התורה בהלכות ציצית והלכות פסח, ושניהם נגמרו

1 שכ"ק אדמו"ר זי"ע שיבחו ואמר שיש לו מעלה נפלאה (א געוואלדיקע מעלה) שהוא עוסק הרבה בשו"ע אדה"ז.

2 וכבר דשו בזה רבים, ראה הערת המו"ל להקדמת הרבנים בני הגהמ"ח בשו"ע הוצאה החדשה, ושי"ג.

3 בהקדמתם להשו"ע.

שמה, "ובמיעוט שנים ב' נגמר זה החיבור על אורח חיים".

והרבנים הנ"ל מוסיפים לפרט, אשר אז כתב דבריו "מיוסד על פי דעת כל הפוסקים ראשונים ואחרונים, ובראשם הרב בעל מגן אברהם, לא הפריז על המדה לחלוק עליהם רק להכריע ביניהם בראיות צודקות יתנו עידיהן ויגידו".

אבל אח"כ, בהיותו בן שלושים, "התחיל להגי' ולחדש בספרו זה מחלק או"ח, והתחיל מהלכות נט"י, וכנראה לעין כל מבין בעומק דיני נט"י המיוסדים על אדני פז וחידושים נפלאים יסודתם בהררי קודש מעיון הראשונים".

והיינו שאז פסק אדה"ז דלא כהאחרונים, וזה הי' השלב השני הנ"ל בחיבור השו"ע.⁴ וי"ל שאח"כ הי' שלב שלישי בכתבת ועריכת השו"ע, והוא משנת תקס"ב ואילך, "בלאדי", בימי זקנותו, וכמ"ש בהקדמה הנ"ל "וגם אשר חיבר בחלק יו"ד, ובפרט בהלכות נדה שהי' לעת זקנתו, כל זמן שהזקין הוסיף כח וגבורה במלחמתה של תורה", וכמו שיתבאר לפנינו בעזה"י.

(ובנוסף לכל זה יש גם השלב של "פסקי הסידור", כמו שיבואר במקום אחר בעזה"י. וראה הערה 15).

והיינו שבתחילה סבר אדה"ז שהלכה לגמרי כהשו"ע והרמ"א, וכמ"ש בקו"א⁵ וז"ל: "אנן הנמשכים אחר השו"ע בכל מקום שאין רמ"א חולק עליו בפירוש כו". עכ"ל. ויתירה מזו – "חלילה לנו כו", "קשה הדבר להקל" אפילו רק "נגד סתימת בעלי השו"ע דכולי עלמא גרידי אבתייהו"⁶. ובשו"ת⁷, וז"ל: "חלילה חלילה לנו לזוז מדברי הב"י. . . אפילו זיז כל שהוא להלכה למעשה כו" עכ"ל. ובקו"א⁸, וז"ל: "אנו אין לנו אלא כמ"ש הרב ב"י בשו"ע. אבל להחמיר בדברי סופרים יותר ממה שהחמיר בשו"ע זו מנין לנו וכו"⁹.

וכמו"כ סבר אז שיש לפסוק כהאחרונים החונים על השו"ע, כגון הט"ז והמג"א, וכמ"ש בקו"א¹⁰, וז"ל: "השו"ע ורמ"א ומג"א ושאר אחרונים שאנו נמשכים אחריהם וכו". עכ"ל.

ובסי' רמ"ה קו"א ס"ק א', וז"ל: "ולענין הלכה אין לזוז ממשמעות פסק הש"ע להחמיר

4 ויש לציין שכן נהג גם הרמב"ם, שכתב ספרו משנה תורה, ואח"כ חזר להגיהו, שזוהי מהדורא בתרא, ועוד זאת שכתב בפירושו שבתחילה סמך הרבה על הגאונים, ואח"כ כשהוסיף בחכמה פסק דלא כהגאונים. וראה לקו"ש חכ"י שיחה לבי-כ"ד טבת בענין הדמיון בין הרמב"ם לאדה"ז. ע"ש.

5 סי' רנ"ד ס"ק ב'. כפ"ה כלל רצ"ז.
6 שו"ת סי' ל"ב ו"ג. כפ"ה כלל רפ"ח. ושם כתב: "והמענין במתבאר בשו"ת רבינו שם, יראה שאף שמוכיח שדעת מהרש"ל (שהיא שלא כסתימת בעלי השו"ע) בנוי עפ"י שיטות הראשונים, ומבאר את דברי הגמרא כשיטה זו - עכ"ז כותב כנ"ל - וא"כ נמצא שתשובה זו נכתבה בתקופה הראשונה שפסק כהשו"ע וכהאחרונים. אבל כמדומה שאחרי כל האריכות שאדה"ז מבאר שם, לבסס דעת הרש"ל היא כמיעוט ראשונים ולא כרובם, וגם מפני זה הרי זה "לפלפולא בעלמא". ע"ש.

7 סי' כה. שו"ת זה והק"א דלקמן צויינו בהוצאה החדשה דהשו"ת ציון קע"ב.

8 סי' תמ"ב סוף ס"ק ט"ז.

9 בקו"א סי' תק"ז ס"ק ב', וז"ל: "הנה בשיטה מקובצת כתב דוקא וכו' לפי זה וכו' אבל אנן לא קי"ל הכי, שהרי וכו' וכמ"ש ביריד סי' צ"ט עינין שם בשו"ע. ואף שהרא"ש וטור חולקים ע"ז וכן קי"ל, מ"מ הרי הטור עצמו פסק וכו". ע"ש.

ומשמע מזה דמה ד"אנן קי"ל" בשו"ע, מכריע לגבי משמעות השיטה מקובצת. אבל השיטה מקובצת למסכת ביצה שונה מהשטמ"ק למסכת בבא מציעא ושאר מסכתות, ורוב הדברים הם מאחרונים.

10 סי' שי"א ס"ק א'.

כו', כדעת רב שרירא והראב"ד ומהרי"א והטור יו"ד, ואפשר דגם רש"י וכל סיעתו מודים בזה כו'. ואף אם פליגי מכל מקום אין לזוז מפסק השו"ע כיון שכן הוא ג"כ דעת המ"א והט"ז ביו"ד והפרי חדש וטור ושו"ע ביו"ד כו". ע"ש. ועד"ז בעוד מקומות.

אולם בין האחרונים גופא הרי "הרב בעל מג"א" הוא בראשם (כמ"ש הבנים הרבנים שם), ויתירה מזו – שהלכה כמותו נגד אחרונים אחרים, וכמ"ש הצ"צ¹¹, וז"ל: "אאזמו"ר הגאון נ"ע . . דרכו לפסוק כהמג"א, וכאן נטה מדבריו כו". עכ"ל. ובשו"ת אבן העזר¹² ז"ל: "ועיין באורח חיים סי' ל"ב בשו"ע רבינו ז"ל סעיף כ"ב פסק כהרד"ך לפי שידוע שאז נמשך הכל אחר הגאון המגן אברהם", עכ"ל¹³. והיינו שלדעת אדה"ז (אז) יש לפסוק כהמג"א נגד פוסקים אחרים בני דורו, או מפני שהי' גדול מהם בחכמה ובמנין, או מפני שהמג"א דקדק בדברי הראשונים יותר מאשר אחרונים אחרים¹⁴ או מטעמים אחרים.

ובשלב השני הרי הוא חולק על האחרונים, הט"ז והמג"א וכו', במקום שדבריהם אינם מתאימים לדברי הראשונים.

אולם, בהכרח לציין שגם אז מתייחס אדה"ז לדברי האחרונים בכבוד גדול, ומסתמך עליהם (הן על המג"א הן על האחרונים האחרים, כגון החק יעקב) במקום שמדברי הראשונים אין סתירה לדבריהם.

וכמו"כ יש לציין שכמדומה גם אז "מלאו לבו" לחלוק רק על האחרונים הנ"ל, ולא על השו"ע והרמ"א (היינו במקומות שהאחרונים הנ"ל לא חלקו עליו. ואכ"מ¹⁵).

ואח"כ "בזקנותו"¹⁶, "בסוף ימיו"¹⁷, הלך אחר הראשונים גם להקל וגם נגד השו"ע. ולדוגמא המבואר בסי' קפ"ח¹⁸ ז"ל (המהרי"ל): "שמעתי ממנו בסוף ימיו שחזר בו ולא הצריך לאכול כשיעור קביעות סעודה שהרי גם בברכת מעין ג' יש בה הזכרה של קדושת היום". עכ"ל. (והנה שם לא מפורש שזהו עפ"י הראשונים, אבל לכא' ברור שאדה"ז לא יחלוק מסברא בעלמא על השו"ע, ובוודאי מצא כן בראשונים). ואכ"מ.

11 שו"ת אריח סי' ה' סעיף ח' בתחילתו.

12 חלק ב' סי' קס"ד סעיף ג'.

13 דבר זה, שאדה"ז דרכו לפסוק כהמג"א וכו', יש להאריך בו טובא. ובינתיים ראה בהמובא ומצויין בכופ"ה כללים שט, שלו, שלו, שדמו. ועוד.

14 וראה כפ"ה בציונים והערות לכלל ש"ח. והנלע"ד כתבתי, ובחלקים הבאים יתבאר יותר בעזה"י, ענין זה ועוד ענינים שבסעיף זה.

15 ובסידור סבר שיש מקום גדול ללכת לחומרא כדעות ראשונים שלא הובאו בשו"ע למרות שאין הלכה כמותם (כנ"ל). וזה מודגש מאוד בסידור כגון בהל' שבת, ז"ל: "הלכתא רבתא לשבתא, והן קצת אזהרות והערות להרים מכשולות ושגגות השכיחות ומצויות, ולפי דעת הרבה מגדולי הראשונים יש בהן איסור כרת וסקילה במויד וחיוב חטאת בשוגג ה' יכפר". עכ"ל. ובסדר מכירת חמץ ז"ל: "והנה עיקר דין מכירת חמץ לאינו יהודי ... וחדשים מקרוב באו לתקן כו' וגם זה אינו מועיל לפי דעת גדולי הראשונים ז"ל וכו'". עכ"ל. ועוד.

וכן כתב בפירושו בתחילת סדר ברה"נ (שלכאורה הוא חלק מהסידור. וצ"ע) שזהו לפי הראשונים, ז"ל: "ואלה מוסיף על הראשונים קצת חידושי הלכות ברורות מלוקטות מספרי הקדמונים שלא נקבעו בלוח הראשון המיוסד ומשוכלל על פי דעת האחרונים אשר באיזה מקומן של שבחים ועיונים הניחו מקום לגדור לרעות בגנים וללקוט שושנים ואלו דברי אלקים חיים מרועה אחד ניתנים (גם סדר ההלכות והפרקים מסודרים פה באופן נאות ויותר מתוקנים)". עכ"ל.

16 יו"ד סי' קפ"ג לפני מהדורא בתרא.

17 סי' קפ"ח דלקמן.

18 סעיף יו"ד בהגהה. ומצוין בכפ"ה.

ומהדורא זו אינו קורא לה בשם "מהדורא תניינא", כדי להבחין בינה לבין מה שנקרא בפי הכל "מהדורא בתרא".

סדר כתיבת ההלכות

ב. והנה מפורש בדברי "הבנים הרבנים" שאדה"ז כתב השו"ע לא לפי סדרו, אלא התחיל בהל' ציצית ופסח, וגם אח"כ, "אחר רוב השנים שהוסיף פליאות חכמה וכו'" – התחיל מהל' נט"י.

ובזה נהג אדה"ז שלא כשאר המחברים. דהנה אדה"ז קלל קלל גדול שהמחברים שפסקו במקום אחד באופן אחד ובמקום שני באופן אחר, הרי"ז מפני שבמקום השני חזרו בהם, וזהו פסקם להלכה ולמעשה¹⁹.

וכמ"ש אדה"ז בכמה מקומות, וכגון בסי' קס"ב²⁰, וז"ל: "ט"ז ס"ק ז. וגם המג"א חזר בו בסי' קס"ה ס"ק ג". עכ"ל. ובסדר הכנסת שבת, וז"ל: "אבל אין לסמוך כלל להקל עפ"י מ"ש הרב"י בשו"ע הל' שבת וכו', כי כבר חזר בו הב"י בשו"ע יורה דעה הל' מילה ופסק בפשיטות וכו'", ע"ש. ועוד²¹.

ואילו הוא עצמו לא נהג כן, אלא כתב ההלכות שלא כסדרן, כנ"ל. (ולכן לפעמים גם קשה לדעת מהי ההכרעה האחרונה).

כתיבת המהדו"ת – בהל' נמילת ידיים שבשו"ע

ג. והנה מה שכתבו הבנים הרבנים שלאחר שהוסיף בחכמה התחיל מהל' נט"י, יש הסוברים שהכוונה להל' נט"י שבסידור²². אבל הדברי נחמי²³ כתב שהכוונה להל' נט"י שבשו"ע. ובאמת קשה מאד לפרש שהכוונה להל' נט"י שבסידור, שהרי הבנים הרבנים מדברים שם אודות השו"ע ולא אודות הסידור. וגם, מ"ש הבנים הרבנים שבהל' נט"י יש "חידושים נפלאים... מעיון הראשונים" מתאים (יותר, עכ"פ) להל' נט"י שבשו"ע, ולא לאלו שבסידור, שבהם יש (בעיקר, עכ"פ) הלכה למעשה, ולא ביאורים והגדרות.

ואכן מצינו בהל' נט"י שבשו"ע²⁴, פסקים שאדה"ז מפרש ומדגיש שהם כהראשונים דלא כהאחרונים, וכמו במקורות²⁵ הקצרים, שבמראי מקומות סי' קנ"ח אות ל', וז"ל: "רשב"א ט"ז סק"ט מ"א סק"י דלא כרש"ל לא כמהרי"ט סי' ע"ו". ובאות מ"ג, וז"ל: "מרדכי (וש"ע) דלא כמ"א סק"י". ובסי' קנ"ט אות ל"ג, וז"ל: "משנה פ"ה דפרה מ"ז וע' ברא"ש שם דאפי' מן הצד אם המים הם למעלה מהנקב כו' ובנט"י ששופך דרך פיו אפילו המים למטה מן הנקב כמ"ש לעיל ומ"ש הט"ז סק"א בסוף דבריו דגם להטור קשה כו' לא עיין ברא"ש". ושם

19 ראה בנוגע להשריע כפוי"ה סימן ע"ר, ובעיקר סימנים ער"ה - רע"ו, ובנוגע להרמב"ם - שם סימן ר"ג.

20 סעיף ד' מי"מ אות ב'.

21 וראה ע"ד בענין חזרת הפוסקים בהמובא ונסמן בכפוי"ה כללים שג, שג, ועוד.

22 ראה במהדורא החדשה דהשריע ציון כ"ד, שמשמע מדבריהם שזוהי דעתם.

23 בשו"ת סי' כ"א נדפס בשריע דפוס הישן ח"ב ע' ת"ל. מובא ב"מבוא" ע' יו"ד. וזה מובא בהוצאה החדשה

בציון הנ"ל. ובכ"ז כתבו שהכוונה להל' נט"י שבסידור.

24 סי' קנ"ח ואילך.

25 ראה לקמן סעיף ד' בענין קו"א ומקורות קצרים.

(סט"ו) בהגהה זו"ל: "עבי"ד סי' ר"א ס"ו ובמ"ש לקמן סכ"ג וא"כ צ"ל דהכא מיירי שהצינור אינו כלי כדלקמן **דלא כמ"א סק"ח וט"ז סק"ט** ועמ"ש לקמן". וראה גם סי' ק"ס סעיף י"א, במ"מ אות מ"א, זו"ל: "עיין בסי' קנ"ט סכ"א דהר"י אזל לטעמי' ורש"י לטעמי' ושם כתב רמ"א סעי' י"ד שיש להחמיר לכתחלה". והרי סגנון זה אינו מצוי כלל בשאר חלקי השו"ע או"ח ח"א²⁶.

ובכלל, כמדומה שבהל' נט"י נראה לפי המ"מ שאדה"ז מסתמך הרבה על משמעות דברי הראשונים, יותר מאשר במקומות אחרים. וכגון בסי' קנ"ח אות ו"א, זו"ל: "משמעות הרמב"ם ור"ש וכו"ה ברשב"א". סי' ק"ס סעיף ה' מ"מ בכוכב, זו"ל: "ועיין בתוספתא שהביא הר"ש בפ"ב דידיים".

*

ונמצא שההלכות שבשו"ע אדה"ז שונים זה מזה הן בשיטת פסקי ההלכה – כהאחרונים או כהראשונים. והן בזה שהן נכתבו חטיבות חטיבות שלא לפי סדר השו"ע, ולפנינו ננסה לברר (לפי השו"ע הנמצא בידונו), איזה הלכות וסימנים הם חטיבה בפני עצמה (היינו שנכתבה באותו זמן, ובאותה שיטה וסגנון), הן לפי סימנים חיצוניים, היינו קו"א, פתיחות, וסוגריים, ועוד. והן לפי השיטה שהוא נוקט בפסקיו, כהאחרונים והמג"א בראשם, או לפי הראשונים.

*

פרק ב: קונטרס אחרון

הקו"א הגיע לידינו רק בחלקו; סוגים בתוכן הקו"א; קו"א ומקורות קצרים

ד. ונתחיל מענין הקו"א, ונקדים כמה הקדמות:

הקדמה א. אנו רואים שיש כמה הלכות שיש קו"א רק בחלק הראשון, ולא על אמצעם או סופם. ונראה לבאר תופעה זו בפשטות, שהקו"א כתב אדה"ז בניירות (מחברת וכיו"ב) בפני עצמם, ולא ביחד עם הפנים של השו"ע, ולכן למרות שהפנים נשתמר, הקו"א נאבד.

ולדוגמא בהל' שבת יש קו"א רק עד סימן ש"ו ותו לא. ואח"כ בהל' עירובין שוב יש קו"א (מסי' שמ"ה) עד סי' שנ"ה.

א"כ משמע מזה שהל' עירובין לא נכתבו יחד עם הל' שבת (ויש עוד רגלים לדבר כדלקמן בעזה"י).

הקדמה ב. הקו"א אינם כולם מעור אחד, כי למרות שבדרך כלל ענינה הוא, כמ"ש הבנים הרבנים, לברר ולהוכיח את ההלכה שבפנים (וכיו"ב), מ"מ יש בזה עוד אופנים, וכדלקמן בנוגע לקו"א דחלק יו"ד הל' שחיטה טריפות ונדה.

הקדמה ג. לא כל המקורות והביאורים נקראו ע"י אדה"ז בשם קו"א, אלא ישנם כמה

26 אבל יש דוגמתו בהל' עירובין, כגון בסי' שמ"ה במ"מ אות ב', זו"ל: "וכי"ה כוונת ב"י דלא כט"ז ע"ש". סי' שס"א אות ט', זו"ל: "ב"י סי' שע"ד דלא כמ"א שם כו". שם אות י"ט, זו"ל: "רש"י לפי' בגמ' שם צ"ד ב' (ומ"ש הט"ז אינו עולה כלל לפי' רש"י אלא ס"ל בהא דסי' שני"ח שלא כט"ז ותוסי' ורא"ש ס"ל ג"כ הכי מדלא הקשו זה)". סי' שס"ג אות י"ב, זו"ל: "(ומ"ש המ"א צע"ג)". ועוד.

מקורות וגם ביאורים בקצרה שאדה"ז קָלָלם במה שנקרא "מראי מקומות" ולא נכתבו ע"י אדה"ז בכותרת "קונטרס אחרון". וכן הצ"צ קורא להם בכ"מ בשם "מראי מקומות", וכמו שהביא הגר"ח"נ במבוא לפסקי הסיידור (אות יו"ד) כמה דוגמאות לזה, וכן קורא להם הדברי נחמי' בכמה מקומות. (כי בעצם הם ג"כ מראי מקומות **מורחבים**), ואנחנו נקרא לזה בדברינו אלו בשם "מקורות קצרים". והנה איזה דוגמאות למקורות קצרים:

סי' י"ג במ"מ אות ל"ב, אות נ"א, אות ק"ה. סי' נ"ה אות ג', וז"ל: "ע' טור סי' רל"ה דלא כלבוש". אות מ"א, וז"ל: "רלב"ח מ"א סק"ח (והתם ה"ט משום יקרא דשמיא כמ"ש ברא"ש אפי' בעבד)". אות נ', וז"ל: "פסחים פ"ה שם (הא דפי' רש"י גבי חלונות היינו מ"ט קדשינהו בפ"י כמ"ש התוס' שם אבל מקדשי לא קדשי ממילא משום דלא הוי כלפני' כמ"ש הרמב"ם דלא כמ"א סקי"ב)". אות נ"ג, וז"ל: "כן צ"ל ברש"י לפי מ"ש בשו"ע ורמב"ם דו"ק", ועוד שם. וכהנה רבות.

וראי' שאדה"ז בעצמו חילק בין מקורות קצרים (שלא קראם בשם קו"א) לקו"א²⁷, מהא דסי' קנ"ט סעיף ט"ו, וז"ל: "אם הטביל ידיו בתוך הצינור אינן טהורות מכח טבילה מפני שהם שאובין". ובמקורות קצרים אות ס' וז"ל: "שו"ע שם (ולהראב"ד דלקמן סכ"ג צ"ל דהוה כלי המחובר לקרקע)". ובסעיף כ"ג וז"ל: "ויש מכשירין במ' סאה שאובין בקרקע הואיל וכו'". ובסעיף י"ז: "משא"כ בצינור שאינו כלי מפני שאין לו ד' דפנות לפיכך הצריכו וכו'". ובמ"מ (שסומן אמנם בכוכב ולא באות, וצ"ע) וז"ל: "רשב"א בתה"א וע' בק"א". ובקו"א ס"ק א' וז"ל: "ועי' במה שנת"ל דהראב"ד ס"ל דאריאת דדלאי מיירי בכלי המחובר לקרקע" וכו'. עכ"ל. ע"ש. והרי מה שנת"ל – הוא במקורות קצרים.

שמכל זה מתברר שכל המ"מ (בסימן זה עכ"פ) והמקורות הקצרים כתב אדה"ז בעצמו, ובכל זה לא כלל אדה"ז במה שקרא לו "קו"א" קוראים לו מקורות קצרים, ובעצם הם ג"כ מראי מקומות, אלא שהם מ"מ "מורחבים". אלא שהמדפיסים "שדרכם לילך ולקלקל" (כל' אדה"ז בהקדמתו לתניא) עשו בזה כבתוך שלהם והפכו מ"מ לקו"א, כדלקמן.

הקו"א והמקורות הקצרים שבכל הלכה והלכה

ה. ועתה, לאחרי הקדמות הנ"ל, נבוא לבדוק הלכה הלכה אם היא מאותה חטיבה אם לא – לפי הקו"א. ומאחר שזה יצא ראשונה, הרי המקומות שברור בלאו הכי שהם חטיבה בפני עצמה יורשמו כאן.

מהדו"ב סי' א'-ד' – ברור שזוהי חטיבה בפני עצמה.

סי' א'-ז' – בסימנים אלו אין לא קו"א ולא מקורות קצרים. וכמדומה שמודגש מאד המג"א.

הל' ציצית (סי' ח'-כ"ד) – יש קו"א. ואין מקורות קצרים.

הל' תפילין (סי' כ"ה-מ"ה) – הל' תפילין הנמצאים בדפוסים שלפנינו – אינם מ"עור אחד":

סי' כ"ה-כ"ז – אין בהם לא קו"א ולא מקורות קצרים;

סי' כ"ח-ל' (ל"א) – אין בהם קו"א אבל יש בהם מקורות קצרים. מסי' ל"ב עד הסוף – יש הן מקורות קצרים והן קו"א (ואין הכוונה שבכל סימן וסימן ישנו, אלא שמאחר שבכמה סימנים ישנם, הרי יתכן מאד שבסימנים (הקצרים) שאין בהם זהו מפני שלא הי' צורך בזה. וק"ל).

והנה בנוגע לסי' כ"ה-כ"ז, יתכן (ומסתבר) שאדה"ז כתב בהם מקורות קצרים והם לא הגיעו לידינו.

ובנוגע לסי' ל"ב ואילך, יש לשער (השערה קרובה מאד) שאדה"ז כתב רק מקורות קצרים, והמדפיסים קראו לחלק מהמקו"ק בשם "קו"א" מאילוצי עימוד וכיו"ב.

ורגלים לדבר שאכן כ"ה, א) שהקו"א הם קצרים (רובם ככולם), וב) שחלק מהם נתונים בסוגריים (חצאי עיגול), דלא כהקו"א הרגילים, והיינו מפני שהיו כתובים בתוך המ"מ, והרגילות היתה שהגהות ומראי מקומות שהיו על הגליון והכניסו אותם לה"פנים" – הרי כותבים אותם בסוגריים (או בתוך הדברים באותיות שונות).

ואין אנו יודעים מה הי' בדפוסים הראשונים (ומכל שכן שאין אנו יודעים מה הי' בכתבי היד), אבל בדפוס החדש השמיטו הסוגריים מחלק מהקו"א, ויש לברר אצל המו"ל מה מקורם לזה.

הל' ברכות השחר (סי' מ"ז-נ"ז) – אין בהם קו"א אבל יש מקו"ק. (בסוף סי' נ"ז יש קו"א אחד קצר מאד, וכנ"ל יש לשער שזהו מקו"ק).

הל' ק"ש (סי' נ"ח-פ"ח) – יש קו"א ומקו"ק (ובמ"מ מציין כמה פעמים בפ' לקו"א, כגון בס' ס"ו, ובס' ס"ז אותיות ח' וט', וכן בכמה מקומות, וכן ציין בס' קפ"ה סעיף ג'. ומוכח שאדה"ז בעצמו קבע זה כקו"א).

הל' תפילה (סי' פ"ט-קכ"ז) – בהלכות אלו יש בידינו מקו"ק ואדה"ז כתב קו"א להלכות אלו, אבל לא הגיעו לידינו (כדמוכח מזה שבכמה מקומות כגון סי' צ' סעיפים ד', י"א (ב"פ), כ'. סי' צ"ב סעיף א'. ובכ"מ, גם קרוב לסופו – כתב במ"מ לעיין בקו"א²⁸).

הסוגריים שבס' קכ"ב, יש לשער לפי הסגנון דשקו"ט שהוא ממקו"ק.

הל' נשיאת כפיים (סי' קכ"ח-ק"ל) – אין קו"א אבל יש מקו"ק רבים.

ולפי הסגנון (גם של המקו"ק) יש לשער שסי' קכ"ח הוא [והיא] חטיבה בפני עצמה, שאדה"ז עיבדה במיוחד. וסי' קכ"ט וק"ל, הם המשך להל' תפילה, וחטיבה אחת עימה.

הל' נפילת אפיים (סי' קל"א) – אין לא קו"א ולא מקו"ק, אבל כנראה הוא המשך (מסי' קכ"ט וק"ל).

הל' ת"ת וסדר משא ומתן (סי' קנ"ה-קנ"ו) – בס' אלו אין קו"א ויש הרבה מקו"ק ברור שסי' אלו הם חטיבה בפני עצמה, הן לפי הסגנון דהפנים, דהמ"מ, דהמקו"ק (אין קו"א).

חלק גדול מהמקו"ק הכניסו המדפיסים להפנים.

28 הטעם שהוצרך אדה"ז לציין שעינו בקו"א, הוא מפני שברך כלל הרי הקו"א הי' מודפס (לא על הדף, אלא) בסוף הספר, כמו שרואים בפני יהושע, המקנה וכו'. וכן הי' גם בשו"ע אדה"ז בדפוסים הראשונים. ובכל אופן, בכתי' היו דברי הקו"א בדרך בפני עצמו מהפנים.

הל' נט"י (סי' קנ"ח-קס"ה) – יש קו"א ויש מקו"ק (ראה לעיל סעיף ד').
והם חטיבה בפני עצמה מההלכות שקדמו לה, כמבואר בהקדמת הבנים הרבנים, (כדלעיל שם).

הל' בציעת הפת (סי' קס"ו-קס"ח) והל' ברכות שבסעודה (סי' קע"ד-ק"פ) – יש קו"א (כדמוכח מהציון אליו בסי' קס"ח סעיף ח' ועוד) ויש מקו"ק.

הערה: בקו"א ס"ק א' בסופו, הסוגריים אינם מאדה"ז, ויש לשער שהם מהרה"ק מהרי"ל שכנראה הוא כתב גם שאר ההשוואות לסידור שבהלכות אלו.

ונראה שבסי' קס"ח, הכניסו המדפיסים בלבול גדול בין המקו"ק (והמ"מ) להקו"א, ויש לשער שצ"ל כדלקמן:

קו"א ס"ק א' צ"ל: "ב"י, מ"א סי' קצ"א סק"א, דלא כמו שכתב כאן, וכן דעת הש"ע כאן והט"ז" – עד כאן מקו"ק, והקו"א מתחיל "ומיהו".

סק"ב צ"ל: "וצריך עיון קצת דהא דבש דרך ללפת בו פת" עד כאן מקו"ק, והקו"א מתחיל "וכן דעת".

סק"ד צ"ל: ט"ז – זהו מראה מקום. והקו"א מתחיל "ומה" (והסוגריים מיותרים). וכאן הגדילו המדפיסים לעשות שחיברו שתי פסקאות, כי לא ידעו להיכן בדיוק הם שייכים. ואכ"מ.

סק"ה צ"ל: "כן משמע במ"א סק"כ במה שכתב רמ"א סעיף י"ד בהג"ה" – מקו"ק. והקו"א מתחיל "וכן" (והסוגריים - מיותרים).

סק"ו וא"ו צ"ל: שו"ע – מ"מ. והקו"א מתחיל "ומ"ש" (והסוגריים - מיותרים).

סק"ז צ"ל: מ"א – מ"מ. והקו"א מתחיל "אף" (והסוגריים - מיותרים).

סק"ט: רב ל"ט – מ"מ. והקו"א מתחיל "ועיין", (והסוגריים - מיותרים).

ועד"ז הוא בסי' קעד קו"א ס"ק: וא"ו, ז' (וגם בו שני סוגריים סמוכים זה לזה!), ט', ס"ק ח' – הסוגריים מיותרים; ובסי' קע"ז ס"ק א' וב'. ובס"ק ג' הסוגריים מיותרים.

ונראה שהסיבה שהמדפיסים נהגו כן (להעתיק תחילה המ"מ והמקו"ק, ואח"כ הקו"א) הוא מפני שבמקומות אלו הקו"א נסוב על המקו"ק ועל המ"מ, היינו שעליהם (על המ"מ והמקו"ק) סימן אדה"ז האות, כגון "א)", ואם היו מדפיסים כך (היינו שהיו מדפיסים הסימן א), (ב) וכו', בתוך המראי מקומות, ולא בתוך השו"ע), הרי הי' בתוך הקו"א שינוי מאשר בכל שאר השו"ע. (ויתכן שאצל אדה"ז לא הי' שינוי מאחר שלפעמים כתב המ"מ (והמקו"ק?) בתוך פנים הדברים, וכמו שאנו רואים בהל' ת"ת ועוד, ורק המדפיסים העמידו זה בפני עצמם, אבל לפעמים גם כתב המ"מ על הגליון או על ניירות בפני עצמם (לא על הפנים) שזה מסביר את העובדא שיש חלקים גדולים מהשו"ע שהמ"מ לא הגיעו לידינו. ובשער השו"ע איתא: "גם ניתוסף כעת המראה מקומות בהל' שבת מס' סימנים". (ואולי המעתיקים עשו כן להפריד המ"מ מהפנים).

הל' מים אחרונים והל' ברכת המזון (סי' קפ"א – ר"א) – אין קו"א ויש מקו"ק (בעיקר בסוף סי' קפ"ד וסי' קפ"ה).

הל' ברכת הפירות (סי' ר"ב – רט"ו) – יש קו"א ומקו"ק רק על תחילתם (בקו"א סי'

ר"ב ס"ק א', הוא כנ"ל בסי' קס"ח כו'. וגם במ"מ הוא עד"ז.

הל' שבת (סי' רמ"ב - שד"מ) - יש קו"א (עד סי' ש"ו ועד בכלל) ומקו"ק במקומות מפוזרים.

הל' עירובין (סי' שמ"ה - ת"ח) - יש קו"א (עד סי' שנה ועד בכלל) ויש מקורות קצרים. לפעמים הכניסו המדפיסים את המקו"ק לתוך הפנים (או - באם נאמר שאדה"ז כתב זה בפנים - שהשאירו אותם המדפיסים בפנים ולא הוציאוהו לצידי הגליון. ראה לעיל), ולדוגמא בסי' שנ"ב סעיף א', וז"ל: "(ומסי' ש"א סנ"ב לק"מ אע"ג דפחות פחות מד' אמות חמיר מכרמלית עססי' שמ"ט דשאני התם דלא מינטרי מכלבי)". שנה סעיף ט"ז, וז"ל: "ואם עשו בשתיהן אפילו עשו בכל אחד בשותפות וכו' (וצריך עיון טעמא דגילוי דעת)", שנ"ז סעיפים א, ב ע"ש. ועוד ועוד.

הל' פסח (סי' תכ"ט-תצ"ד) - יש קו"א (עד סימן תמ"ז ועד בכלל) וכמדומה שאין מקו"ק.

לאידך יש הרבה הגהות של ביאור הן בפנים והן בקו"א (שזהו, הגהות בקו"א, אין בהל' עירובין).

הל' יו"ט (סי' תצ"ה-תקכ"ט) - יש קו"א, אבל יש מעט מאד מקו"ק.

הל' ר"ה, ויוה"כ, סוכה, לולב (סי' תקפ"ב-תרנ"א) - אין קו"א. וכמדומה שגם אין מקו"ק.

הל' שחיטה (סי' א' - כ"ב) והל' טריפות (סי' ל' - ל"ג) - בהלכות אלו וכן בהל' נדה נקט אדה"ז בשיטת כתיבה אחרת מאשר בכל השו"ע כידוע, והוא, כמ"ש הבנים הרבנים בהקדמתם וז"ל: "ובחלק היורה דעה שבו ההוראות איסור והיתר שלפני המורים יובאו פסקי ההלכה, שינה טעמו ולשונו להיות שני הלוחות (היינו הפנים והקו"א) סביב השו"ע יתנו, האחד בירור ההלכה בטעמים, והשני בהרחבת הפלפול בראיות חזקות ובדקדוק לשון הגמרא ופוסקים וכו'". והיינו שאדה"ז מביא דברי המחבר והרמ"א כלשונם, ועליהם כתב את ביאוריו ופסקיו בסעיפים קטנים שסומנו באותיות, וע"ז (על ביאוריו ופסקיו של אדה"ז שמסביב לשו"ע) קאי הקו"א הנסמן בתוך ה"פנים" באותיות מוסגרות.

[והנה דברי אדה"ז הראשונים המוסבים על השו"ע, נוהגים לקוראם בשם "פנים" (היינו שהוא בדוגמת פנים השו"ע בשאר החלקים). וכן מצינו בקו"א עצמו שצ"ל לדבריו הראשונים, וקורא להם בשם "פנים". וכגון בסי' קפ"ז קו"א ס"ק י"ד, וז"ל: "ומה שהעלה בכרתי ופלתי לדינא (עיין בפנים)".

אבל יל"ע טובא אם אדה"ז בעצמו קרא לזה בשם "פנים", כי כמדומה שמצינו זה רק בהל' נדה, ולא בהל' שחיטה וטריפות, וגם במקומות הנ"ל (וכמדומה בעוד מקומות) התיבה "פנים" הוא בסוגריים ויתכן (ומסתבר) שאי"ז מאדה"ז, אלא זוהי הוספת המדפיסים, כמבואר לקמן (סעיף י"ז וח"י) בענין הסוגריים שבהלכות אלו בפרט].

סגנון הכתיבה בהלכות אלו הוא בהרחבה גדולה הן בהפנים והן בקו"א, שבפנים יש שקו"ט ובירור שיטות הראשונים (והאחרונים), ואילו הקו"א הוא בירור ענינים צדדיים (קצת) וגם זה בהרחבה גדולה, וגם בסגנון דמענין לענין באותו ענין.

ויש לציין גם שבקו"א שבהל' שחיטה מצינו כמה הלכות השייכות למורי הוראה, כגון קבלת שכר עבור סידור גיטין או קידושין, האיסור להורות הלכה במקום שיש חכם העיר ועוד. ואולי זהו בהתאם למה שכתבו הבנים הרבנים שחלק יורה דעה מיועד למורי הוראה

הלכות רבית והלכות עיסקא – אין קו"א אבל יש קצת מקו"ק.

אבל נראה שזהו חטיבה בפני עצמה גם מההלכות המלוקטות מחו"מ כמו שית' בעזה"י בסיכומי הדברים.

הלכות נדה (סי' קפ"ג – קצ"א) – בחיצוניות צורת הדברים היא כבהל' שחיטה וטריפות, אבל באמת הרי הן הקו"א, והן ה"פנים" הם באופן שונה לגמרי.

שבהל' נדה הפנים הוא בעיקר ביאור ההלכות וההכרעות וטעמיהם (ורק לפעמים יש תירוץ קושיא וכיו"ב, ובד"כ זהו בסוגריים, דלא כבהל' שחיטה וטריפות שזהו בלי סוגריים). והקו"א הוא שקו"ט ופלפול בהלכות שבפנים, אבל לא בדברים צדיים.

והנה מצינו בכ"מ בקו"א דהל' אלו (נדה) שאין הדברים בהם מתאימים למ"ש בפנים ולדוגמא, בסי' קפ"ט סוף ס"ק א', וז"ל: "ולהלכה אין לנו אלא דברי השו"ע". אבל בקו"א ס"ק א' וז"ל: "הלכך אין למחות ביד המקילין כיון שיש להם על מה שיסמוכו וכו'". ע"ש. ולולא דמסתפינא הייתי אומר שקו"א אלו הם (שונים משאר הקו"א שבהלכות אלו, כי הם) **מהדורא בתרא**. (ואיך שיהי' הם בתראי לגבי ה"פנים"). וסימנך, שקו"א אלו כתובים בסגנון אחר לגמרי משאר הקו"א, שכולם הם כרגיל בכל הקו"א שקו"ט בדברי האחרונים (אם כי השקו"ט היא, בעיקרה, עפ"י הראשונים), והקו"א שהם באמת מהדורא בתרא, עיקרם שקו"ט בדברי הראשונים. ואכמ"ל.

והמדפיסים החליטו להכתירם בתואר "קו"א", ולא "מהדו"ב".

הל' ת"ת (ד' פרקים) – יש קו"א, אבל זוהי חטיבה בפני עצמה לגמרי כמוהו ופשוט.

חושן משפט – הלכות מלוקטות – יש מקו"ק הרבה מאד, ויש גם קו"א, לכאז'.

אבל לפחות חלק מהקו"א "חשודים" בעיניי שהם מקו"ק שהמדפיסים הכתירו בתואר "קו"א" (וככל החזיון הנ"ל בהל' בציעת הפת).

ולדוגמא בהל' הלואה קו"א ס"ק ב', שמתחיל וז"ל: "ע"ש וכו'". ע"ש. וכאן הבן שואל: תנא אהיכא קאי? והמענה הוא שבפנים כתוב: "ויש אומרים (ובמ"מ מצויין ע"ז: "מרדכי"), וע"ז (על המרדכי), אומר אדה"ז "עיין שם" (היינו במרדכי) כו'. והיינו שהקו"א הוא המשך **למראה מקום**, ולא קאי על הפנים. וא"כ הרי הוא מקו"ק, ולא קו"א. (ובאם אכן זהו קו"א, שאדה"ז קראו כך, הרי צריך להיות הבדלה בין המ"מ לבין הקו"א, והסימן (של האות) צריך להיות על המראי מקומות ולא על הפנים).

וראה עד"ז בהל' מציאה ופקדון קו"א ס"ק ג', ובפרט – ד', וא"ו, ז', ח'; הל' עוברי דרכים וצעב"ח "קו"א" ס"ק א'; הל' גזילה וגניבה "קו"א" ס"ק: א', ג', ד'²⁹, ח', שכמעט ודאי שהם כולם מקו"ק.

29 ושם סניף ב' הערת המדפיסים, וז"ל: "אף שבשו"ע ליתא הדברים אשר עליהם מצויין באות ד', בכל זה הצגנו האות ד' על מקומו למען יהי' נודע אשר חסר כאן איזה תיבות בשו"ע, והסיבה אינה מצדנו". והסיבה לזה היא מפני שהדברים שאדה"ז כתב הושמטו ע"י הצנזור כמ"ש במבוא בפרק השמטות הצנזור. ובהוצאה החדשה החזירו עטרה ליושנה.

ולכאן צ"ל שכ"ה גם שם בס"ק י"א וי"ב, למרות שהדברים ארוכים, אבל כנראה שאדה"ז לא סימנם כקו"א, ואם נאמר שאדה"ז כן סימנם כקו"א, הרי נמצא שזהו סגנון דקו"א שונה מבכל שאר המקומות. ועוד כהנה.

פרק ג: הסוגריים

דעת הגרא"ח נאה בענין הסוגריים

ז. בענין הסוגריים כתב הגאון החסיד הרב ר' אברהם חיים נאה זצ"ל ה"נודע בשיעורים" (במבוא לקונטרס פסקי הסידור הנ"ל פרק ח'), וז"ל: "וראיתי לייחד הדבור על המאמרים המוסגרים אשר רבו מאד בשו"ע רבינו ז"ל. מה טיבם ועל מה נדפסו בסוגריים. והגם שאחי רבינו מוהרי"ל ז"ל בספרו שארית יהודה לסי' שס"ג כ' וז"ל כמו ששמעתי מפי קדשו (של רבינו ז"ל) פעמים רבות דכל ספק העמיד בתוך חצאי עיגול ודעתו היתה לחזור ולשנות פרק זה לראות אם צדקו דבריו ואפשר שהי' ע"ז איזה קו"א", עכ"ל. וכ"כ הדברי נחמי' או"ח די"ט ע"ג וז"ל מדכתב מוח"ז רבינו זה בב' חצאי עגולה משמע שגם זה לא ברירא לי' עכ"ל, והיינו כדברי השא"י, אבל רובם כמעט ככולם של המאמרים המוסגרים אין ליישב בדרך זה כלל כמבואר לכל מעיין (והשא"י כ' רק זה דכל ספק הוא מוסגר, אבל לא שכל מוסגר הוא ספק), ואשר נתברר לי אחרי העיין הוא זה –

(א) חלק היותר גדול מן המוסגרים הם הוספות, שהמעתיקים דלגו תיבה אחת או שתיים או יותר ולפעמים דלגו שורות שלמות מהכתב יד, והרבנים המגיהים תקנו והשלימו את החסר כפי שהבינו מדעת עצמם, אשר בלי ההוספה אין קשר לדברי רבינו הקודמים עם האחרונים, ורשמו זה במוקף להודיע שתיבות אלו הם הוספה. אולי יבוא מי שהוא וימלא החסרון במלים אחרות יותר מתאימות תהא הרשות בידו, ובזמננו הונהג שמאמר או תיבה נוספת מקיפים אותה בחצאי מרובע, אבל בזמננו נהגו לרשום גם הוספה בחצאי עיגול, הוספות אלו לפעמים הם סעיפים שלמים, אשר הוקפו בחצאי עגול.

(ב) חלק מן המוסגרים הם תיבות מיותרות שהמעתיקים טעו והוסיפו תיבה או יותר, והמגיהים רשמו אותם בסוגריים, בכדי לדלג עליהם לגמרי.

(ג) כמה פעמים מוסגר טעמו ונימוקו של הדין כיון שאיננו נוגע ישר אל עצם ההלכה.

(ד) כל דבר שנשנה דרך אגב ואין כאן מקומו העיקרי נרשם במוסגר.

(ה) ויש הלכות במוסגר שהם הוספות, ואינם תקונים להשמטות המעתיק, רק הוספת הלכה לשלימות הענין.

(ו) וישנם מוסגרים אבל מעטים הם שכנראה הם מרבינו ז"ל עצמו ועליהם כיוון השא"י שנסגרו מפני הספק, בכדי לחזור ולשנות פרק זה, ואחדים מאלו מצויין בצדעם על יד המ"מ, או בקו"א שם שהדין צ"ע והטעם לזה.

ואם באנו לפרט כל המוסגרים וסיבתם יצטרך לזה חיבור מיוחד, והמעיין היטב יבין מעצמו כל מוסגר מאיזה טעם הוא, וגם בהעמדת הסוגריים נפלו טה"ד הרבה שהעמידו כ"פ את החצאי עיגול שלא במקומם. ע"כ דברי הגר"ח זצ"ל.

והנה הגר"ח"נ הוא מארזי הלבנון ואיך יבוא האיזוב אשר בקיר להעיר על דבריו, אבל תורה

היא וללמוד אני צריך. ואחרי בקשת המחילה רבתי מכבוד תורתו של הגר"ח, הרי אם לדין יש תשובה. הן, שמסקנתו אשר "חלק היותר גדול" מהמוסגרים הם הוספות מהמעתיקים, ושהם הוסיפו "שורות שלימות", ורק "מוסגרים" מעטים הם מאדה"ז, - היא תמוהה ביותר. והן שיש עוד סוגי מוסגרים שהגר"ח אינו מדבר אודותם, וכדלקמן.

וחבל מאד שהגר"ח לא מצא לנכון לכתוב דוגמאות לסוגי המוסגרים שכתב, בכדי שנדע מהן הוכחותיו למסקנתו.

ונבוא על סדר סוגי הסוגריים המבוארים בדברי הגר"ח, אחת לאחת למצוא חשבון.

מוסגרים שענינים הוספה

ח. א) "חלק היותר גדול מן המוסגרים הם הוספות, שהמעתיקים דלגו תיבה א' או שתיים או יותר ולפעמים דלגו שורות שלמות מהכתב יד, והרבנים המגיהים תקנו והשלימו את החסר כפי שהבינו מדעת עצמם וכו'":

ולא הבנתי את הדברים: בשלמא שרבנים מגיהים יוסיפו "תיבה א' או שתיים" - ניחא, וכמו שנהגו כל המגיהים במשך הדורות, אבל שיוסיפו שורות שלימות וסעיפים שלימים מדעת עצמם - הרי הדבר מופרך לגמרי, זאת ועוד, שמעתיקים "דלגו על תיבה א' או שתיים" ניחא, אבל איך אפשר שידלגו שורות שלימות?! ואם כי זה אפשרי "מחמת הדומות", אבל אי"ז רגיל כלל³⁰.

ובכל אופן עדיין לא יגעת ולא מצאתי את המקומות בהם "בלי הוספה אין קשר לדברי רבינו ז"ל הקודמים עם האחרונים", ושיצטרכו להוסיף לפני זה שורות שלימות וסעיפים שלימים.

ולדוגמא: סי' ל"ד כל סעיף ט' (בן עשר שורות), סי' רצ"ט סעיף ז' חציו השני. סי' ש"ז כל סעיף ז'. האם יעלה על הדעת שחכם ומבין יכתוב דברים אלו מדעתו, ויתלה דבריו באדה"ז?! וראה ה' שבת סי' ש"ה סעיף י"ד בסופו כתבו המדפיסים: "חסר כאן", ולא השלימו מדעתם.

והנה מצינו בכמה מקומות מוסגרים גדולים שהם הוספה, אבל מוכח מהתוכן ומהסגנון שהם מדברי אדה"ז, וכגון בסי' תפ"ב סעיף וא"ו וז"ל: " (וכל זה כשאין לו רק שלש מצות שמורות לשני הלילות אבל אם יש לו עוד מצה אחת שאינה שמורה לשם מצוה יניחנה לליל שני ובליל ראשון יברך המוציא ועל אכילת מצה ויבצע כזית מהשלימה להמוציא וכזית לעל אכילת מצה מהפרוסה שתחתיה וכו')". וגם עוד לפני זה סעיף ג' בתחילתו, וז"ל: "(מי שאין לו מצה כלל אפילו שאינה שמורה כי אם כזית אחד בלבד שמור משעת לישא או משעת קצירה וכו')".

והיינו שבכת"י שממנו הדפיסו בראשונה (שהי' רק העתקה מגוכתי"ק אדה"ז, כמ"ש הגר"ח"נ שם) היו הדברים האלו חסרים, ואח"כ מצאו זה ולכן הדפיסו באופן הזה.

30 בפסקי הסיידור שם בהערה 11, וז"ל: "ובדפוס קאפוסט סי' רע"ח סעיף א', ציינו למטה שחסר כמה תיבות, אבל בדפוסים האחרים השלימו החסרון שלוש שורות, (אבל הוא ממשך): כנראה שמוצאו העתקה יותר מדוייקת. (החסרון הוא מתיבת "שהדליקה" עד תיבת "שהדליקה" בסוף ג' שורות). עכ"ל הגר"ח. והנה כנראה שהכוונה לתיבות "קודם" שהודלקה, שנמצא שם ב' פעמים. ע"ש. אבל שם זה הודפס בלי סוגריים. בכל אופן שפתי הגר"ח ברור מלל, שיש אפשרות להוסיף החסר ע"י שמוצאים העתקה יותר מדוייקת.

מוסגר שבא למחוק התיבה המוסגרת

ט. ב) "חלק מן המוסגרים הם תיבות מיותרות שהמעתיקים טעו והוסיפו תיבה או יותר, והמגיהים רשמו אותם בסוגריים, בכדי לדלג עליהם לגמרי":

והנה הגרס"נ לא ציין לנו דוגמא לזה. אבל ראה זה מצאתי שאדה"ז בעצמו כתב למחוק דברים, אבל המדפיסים הכניסו אותם בסוגריים, והשאירו את הדברים בתוך הסוגריים (ואולי אדה"ז בעצמו כתב הסוגריים). וז"ל אדה"ז בסי' רנ"ג סעיף כ"א: "וכל זה כשמחזיר בשבת למקום שהיד סולדת שם (דהיינו שאם תבשיל זה שמחזיר היה צונן היה יכול להתחמם שם כל כך עד שהיד סולדת בו) אבל אם אין היד סולדת שם לדברי הכל מותר לסמוך שם". ובקו"א ס"ק ד', וז"ל: "אף שבב"י ובמג"א מיירי בצונן, מכל מקום אפשר הוא הדין לחם לענין חזרה בסמיכה לאינו גרוף. ואפשר דשאני התם דמיירי באיסור בישול, שהרי בסמיכה לתנור שלנו שרי לגמרי כמו שכתב רמ"א סוף סי' זה, אבל הכא מיירי בשמא יחתה ותלוי בחום התנור. וכן הוא משמעות לשון הגהות מרדכי ורמ"א. וכן עיקר (וצריך למחוק זה בפנים)".

שני מוסגרים זה אצל זה

י. ג) "ויש שני מוסגרים זה אצל זה. לפעמים מוסגר א' מציין הוספה, ומוסגר א' מציין מחיקה. ויש גם אשר שני המוסגרים הסמוכים מציינים שניהם הוספות, ויש לשער, שרב מגי' א' הוסיף הגהה בחצאי עיגול, ורב אחר הוסיף גם הוא בחצאי עיגול בסמוך להוספה א'": (זה כתב הגרס"נ שם בהע' ט').

והנה שוב לא ציין הגרס"נ אפילו דוגמא אחת. ואיך נדע למה נתכוון, ואנחנו גם תמהים למה לא נאמר שאדה"ז בעצמו כתב את זה, ומחק את זה, או כתב את שניהם.

ואנו נביא כמה דוגמאות משני מוסגרים אחד ע"י השני, מסוגים שונים ממ"ש הגרס"נ:

כגון בסי' רע"ו סעיף י"ב, וז"ל: "אבל נר שמדלקת השפחה להדיח כלי אכילה לאורו אע"פ שהדחה זו היא לצורך הישראל אין הדלקה זו נקרא בשביל ישראל הואיל ואין גוף הישראל נהנה (מנר זה) (ד) (מהדחה זו) אלא שכלים שלו מודחים והיא חייבת להדיחם לצרכה היא מדלקת וא"צ למחות בה ומותר להשתמש לאור נר זה". ובקו"א ס"ק ד', וז"ל: "אף (את"ל) שכוונת הט"ז מנר זה, מכל מקום לפי מ"ש המג"א בסק"ו דלצורך שניהם אסור, ועיין במ"ש בסי' תקט"ו, א"כ הטוש"ע בס"ג מיירי דלצורכם בלבד הדליקהו ולא נתכוונו כלל לבעל הבית (ומ"ש שגם הם כו', היינו משום כך הדליקהו ולא משום בעה"ב. א"נ דלא ס"ל כסמ"ג, אלא כפרש"י כאן, ומכל מקום הדין צ"ל לדידן), דאל"כ בלא"ה אסור, ואפילו הכי [אסור] כיון שעיקר ההליכה בשביל ישראל. וע"כ דלא דמי להדחת כלים משום שגופו נהנה מהליכה זו. דמשום שנהנה מהנר אין סברא כלל לאסור כיון שלא נתכוונו כלל בשבילו, והרי גבי הדחה מותר גם כן ליהנות מנר זה, וצ"ע".

והנראה מכאן שאדה"ז מספקא לי' איזה משני הסוגריים יוכשר, ולכן כתב שני סוגריים זה אצל זה, בהתאם להכלל (שדבר שנהי' מסופק העמיד בסוגריים).

ועוד מצינו שני סוגריים סמוכים בסי' ק"ס סעיף ט"ז בסופו, וז"ל: "(אם אין היוצק על ידיהם שופך רביעית בבת אחת) נטמאו ידי השני ממים הטמאים שיוורדים מידי הראשון וצריך לנגבן ולחזור וליטלן (ואף אם שופך רביעית בבת אחת צריך לחזור וליטלן אלא שא"צ לנגבן

תחלה) (והעיקר כסברא האחרונה ומ"מ בשעת הדחק יש לסמוך על סברא הראשונה להקל בדברי סופרים).

ובסי' קצ"ב סעיף ב', וז"ל: "יש נוהגין להוסיף ברוך הוא וברוך שמו קודם שמתחילין בא"י אמ"ה הזן וכו' והוא תוספת על ברכת הזימון אבל כשמברך ביחיד אין מקום לאמרו (וגם בזימון אומרו המזמן לבדו ולא המסובין)". (וגם כשהמזמן אומר בא"י אמ"ה כו' אין להם לומר ברוך הוא וברוך שמו אלא ישתקו וישמעו כמ"ש בסי' קכ"ד או יאמרו עמו מלה במלה כמ"ש בסי' קפ"ג).

בסי' קצ"ט סעיף יו"ד וז"ל: "(וכן אילם שאינו מדבר ושומע) (אפילו הם ב' ויותר) כיון שהם כפקחים לכל דבריהם מצטרפים לזימון אם הם מבינים ומכוונים לזה (אע"פ שאין החרש שומע ברכת הזימון והאלם אינו עונה)".

בסי' ר"ג סעיף ג', וז"ל: "אותן תותים אדומים הנמצאים בתמוז (וגם) יש (מין) הנמצאים בחורף".

בסי' רצ"ט סעיף י"ט בסופו וז"ל: "(או שאמר המבדיל) אע"פ שלא אמרו הצבור עדיין סדר קדושה (כיון שהיא לצורך מצוה) (ומכל מקום צריך לזהר להדליק אחר שאמרו הצבור ברכו)".

הדין שבא בסוגריים טעמו ונימוקו של הדין

יא. ג) דוגמא מזה בסי' רצ"ט הנ"ל - בסעיף הקודם מוסגר השני.

דבר שנשנה דרך אגב הענין שבא בסוגריים

יב. ד) "כל דבר שנשנה דרך אגב ואין כאן מקומו העיקרי נרשם במוסגר":

והיינו שמאחר שאיננו נוגע ישר אל ההלכה לכן הכניסו אדה"ז בסוגריים.

והנה דוגמא:

בסי' תנ"א סעיף ג', וז"ל: "אם שכח בערב פסח ולא שפסף את הכלים מחמץ הדבוק בהן ונזכר בתוך הפסח אם הוא חול המועד (אבל בשבת ויום טוב אסור ליגע בהחמץ אפילו כדי לבערו כמו שנתבאר בסימן תמ"ו ע"ש) צריך לשפשפן".

הוספה לשלימות הענין שבא בסוגריים

יג. ה) "ויש הלכות במוסגר שהם הוספות, ואינם תקונים להשמטות המעתיק, רק הוספת הלכה לשלימות הענין".

דוגמא לזה בסי' ק"ט סעיף ה', וז"ל: "(ומכאן אתה למד שהיחיד כשמגיע בתפלתו לברכת אתה קדוש יכול לענות קדוש עם הצבור אע"פ שהוא לא אמר ולא שמע נקדש או נקדישך מפי הש"ץ שהרי קדושת יוצר ובא ולציון אין בהם נקדש ואע"פ כן לא מנעוהו אלא מפני שאין הקדושות שוות)".

מוסגר שהוא מצד הספק

יד. וא"ו) "וישנם מוסגרים אבל מעטים הם שכנראה הם מרבינו ז"ל עצמו ועליהם כיוון השא"י שנסגרו מפני הספק, בכדי לחזור ולשנות פרק זה, ואחדים מאלו מצויין בצדסם על יד המ"מ, או בקו"א שם שהדין צ"ע והטעם לזה":

דוגמא לזה – המובא לעיל סעיף יו"ד מסי' רע"ו סעיף י"ב.

ויש כמה סוגי סוגריים (שאינם נמצאים ברשימה הנ"ל סעיף ז'), שהם הוספה מאוחרת על הכתב המקורי, אבל ברור שאדה"ז כתבם בעצמו:

מוסגר שענינו הכרעת הלכה למעשה

טו. ז) מצינו זה בכמה מקומות, ולדוגמא: סי' מ"ט סעיף א' וז"ל: "(אבל כל אחד לעצמו מותר ויש ליזהר כסברא הראשונה אבל המקיל כסברא האחרונה אין צריך למחות בידו)", סי' נ"ג סעיף ז' בסופו וז"ל: "(ולענין מעשה הכל לפי ענין שפלות רוח של זה וצדקת אבותיו של זה)", סי' ס"ו סוף סעיף ט' וז"ל: "(ולפיכך אין לזוז בזה מהמנהג או יעשה בענין שיוצא לדברי הכל)", סי' ס"ט סוף סעיף ג' וז"ל: "(ומכל מקום אם אחד רוצה להחמיר על עצמו ולפרוס בערבית אין מוחין בידו ותבא עליו ברכה)", סי' שכ"ה סעיף ט"ז וז"ל: "(ומכל מקום אין להקל אלא בשכר וכיוצא בו . . .)", סי' תל"ו סוף סעיף כ"א וז"ל: "(ולענין הלכה יש להקל כסברא האחרונה ומי שרוצה להחמיר יחמיר על עצמו אבל לא יורה כן לאחרים)".

והיינו שבד"כ כתב אדה"ז את הכרעת ההלכה מיד, אבל כשלא עשה כן, הוסיף את זה אח"כ על הגליון, ולכן הכניסוהו המעתיקים והמדפיסים בסוגריים.

פס"ד בה"פנים" בסוגריים עפ"י מ"ש בקו"א

טז. ח) מצינו בכמה מקומות בהל' שבת שהמוסגרים תוכנם להכניס בפנים את המבואר בקו"א. והיינו שהיו לאדה"ז שני אופנים בכתיבת הקו"א, הא', והוא הרגיל יותר, שבתחילה כתב את הפנים עם חידושיו והכרעתו וכו' ובו בזמן כתב בקו"א את טעמיו ונימוקיו. והב', שלאחר שכתב את הפנים כנ"ל הוסיף לחדש בקו"א ואח"כ כתב בצד הגליון להוסיף בפנים עפ"י הקו"א. ומאחר שזה נראה כהגה"ה, ומאחר שאחד מאופני כתיבת הגהות הוא בסוגריים, לכן הדפיסו זה בסוגריים.

והנה דוגמאות:

סי' רמ"ב ס"ה: "(ובלבד שלא יוציא כל כך לשבתות עד שתחסר פרנסתו בחול ויצטרכו להוסיף לו מן הצדקה מחמת הוצאותיו לשבתות שנמצא מטיל כבוד שבתותיו על הבריות וכבר אמרו עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות)". ובקו"א ס"ק ג', וז"ל: "וכן דעת הטור כיון שהיה מתפרנס מאחרים ולא היה פרנסתם מספקת לו להרבות במאכלים הרבה יותר מבחול אם כן די בדבר מועט, דמן הסתם היה בענין שאם היה מרבה בהוצאות שבת והיה חסר לו בחול היו האחרים ממלאין לו, שעליהם מוטל למלאות כל מחסורו, לכן היה ראוי ונכון לו לעשות שבתו כעין חול שלא להטיל שבתותיו על הבריות".

סי' רע"ז סעיף א': "נר דולק שהוא מונח קרוב אל הדלת (נגד פתיחת הדלת ממש) וכו' אסור לפתוח הדלת כנגדו שמא יכבנו הרוח וכו' אם הנר הוא קרוב לדלת והוא (מכוון נגד פתיחת הדלת ממש דהיינו נגד החלל שבין הדלת למזוזה שהצירים קבועים בה מבפנים שחלל זה נעשה ע"י פתיחת הדלת)". ובקו"א ס"ק ב', וז"ל: "על כרחך צריך לומר כן אם מה שכתבו הב"ח ומג"א נגד פתיחת הדלת ממש הוא בדוקא מכוון ממש, שהרי בטור וש"ע סי' תר"פ כתבו באחורי הדלת צריך לחוץ כו', ונר חנוכה הוא בטפח הסמוך לפתח וכשהוא אחורי הדלת אינו מכווין ממש נגד הפתיחה הגדולה".

סי' ש"א סעיף י"ב וז"ל: "אין הקיטע שנקטעו רגליו יוצא בקב שלו.. כיון שאינו צורך

הילוכו (הרי הוא משוי) ואסור לצאת בו. (ואף שכל דבר שיש עליו תורת מלבוש מותר ללבשו ולצאת בו אף שאינו צריך ללבושו לצורך הליכתו אלא לצורך אחר וא"כ הוא הדין קב זה שהוא מנעל שלו למה לא יצא בו אע"פ שאינו צורך הליכתו אלא להתחפש בו שלא יראה חסר רגל לפי שקב זה אין עליו תורת מנעל כלל הואיל והוא של עץ ואין נקרא מנעל אלא של עור כמו שיתבאר בסי' תרי"ד) וכו", וכל המוסגרים הללו מבוארים בקו"א שם ס"ק ה'. ע"ש.

ויש עוד כמוהם (גם בהלכות אחרות, כגון סוף סימן סמ"ך).

ויש להוסיף שיש מקום לשער שגם (חלק מ) שאר הסוגריים שבהל' שבת (בסימנים שאין עליהם קו"א), הי' קו"א שהוא מקורם, אלא שלא הגיע אלינו.

סוגריים מסוגים שונים

יז. ויש עוד סוגי סוגריים (שלא נזכרו לעיל סעיף ז'), אבל מסתבר שהם מעשי ידי המדפיסים:

ט) סוגים שונים של סוגריים, כגון: מהדו"ב סי' א' סעיף וא"ו; סי' קס"ח סעיף ט'; "כגון עפי"ל פלאדי"ן או פאווי"דלא פלאדי"ן", "שקורין לעקור"ך פלאדי"ן" י"ב; "שקורין קיכלי"ך" י"ג; "שקורין ניבל"ש" ובקצת מדינות אלו "בלינע"ש" ועוד כהנה;

ציונים שונים כגון סי' ל"ח סוף סעיף ה' וז"ל: "ודין תפילין בט' באב יתבאר בסי' תקנ"ה".

ציטוט דברי ספרים שהוא מציין להם

חי. יו"ד) מצינו שאדה"ז מציין בקו"א לאיזה ספר, ובמוסגר מובא בקיצור תוכן דברי הספר (בדוגמת פענוחים), וזה מצינו בכו"כ מקומות (רק) בהל' נדה, כגון בסי' קפ"ג בקו"א ס"ק ב', וז"ל (בד"ה והנה): "ואין לטעות בלשון הט"ז סי' ק"צ (ס"ק כ"ג דאין כאן ספק דאורייתא וכו') דיגיד עליו ריעו בס"ק כ"ט ומ"א מבואר להיפך (ז"ל בס"ק מ"א וכו' ובס"ק כ"ט וכו') בס"ק כ"ג נתכוין למה שכתב הב"י (דכיון וכו') קיצר בהעתקה ע"ש וכו", עכ"ל. ויש עשרות מקומות כאלה בקו"א דהל' נדה.

סוגריים אלו יש מקום לומר שהם מאדה"ז שהוסיף לאחר זמן (ולכן זה בא בסוגריים, כי זה הי' כתוב על צד הגליון כהגה"ה, כנ"ל). אבל מסתבר יותר שזהו מהמהרי"ל (ועכ"פ מת"ח שיש לסמוך עליו).

סוגריים למראי מקומות

יט. י"א) בהל' נדה בקו"א מצינו עוד סוג של סוגריים שאינם נמצאים בקו"א שבהלכות אחרות, והוא שרוב המ"מ הם בסוגריים, דלא כבשאר חלקי השו"ע שהמראי מקומות הם בלי סוגריים. וכנראה זהו הוספת המדפיסים.

(ובה"פנים" נזהרו, מאחר שאדה"ז בעצמו רשם שם (בסוף דבריו) מקורות בסוגריים לדבריו, ועל דרך שהוא (אדה"ז) כתב (כפו"ה כלל שפ"ח בסימן תמ"ב בקו"א ס"ק א') בהנוגע להמג"א וז"ל: "המג"א . . ואם הי' מסכים עמו (עם הב"ח) הי' כתב דעתו בסתם, ואח"כ הי' רושם בשני חצאי לבנה (היינו חצאי עיגול. המעתיק) מבטן מי יצאו הדברים כדרכו בכל מקום כשמסכים לדברי הפוסק שמעתיק כו").

פרק ד: הפתיחות, הקיצור והאריכות, הביאורים, העיבודים והשינויים, ה"הגהות"

הפתיחות

אופנים שונים ב"פתיחות" להלכות.

כ. דרכו של אדה"ז להקדים "פתיחה" להלכות, הן לכללות הלכה מסויימת, וכן – להלכה פרטית שדיני' מרובים.

ולכאור' הפתיחה היא מסממני הרחבת ההלכה, אלא אם כן זוהי הלכה שאין שייך בה פתיחה.

ולדוגמא, לפני הל' פסח, הכתובים בסגנון רחב ומשוכלל מאוד, הקדים אדה"ז פתיחה לכללותן בסגנון הרמב"ם בס' היד (ושינה מל' הרמב"ם בהתאם לפס"ד השו"ע כו), וז"ל: "יש בכללן שמונה מצות. שלש מצות עשה וחמש מצות לא תעשה וזהו פרטן: א. שלא לבער חמץ ביום י"ד מחצות היום ולמעלה: ב. לבער חמץ מן העולם מחצות היום ולמעלה: ג. שלא יראה חמץ כל שבעה: ד. שלא ימצא חמץ כל שבעה: ה. שלא לאכול חמץ כל שבעה: ו. שלא לאכול כל שבעה תערובת חמץ שיש בו כזית בכדי אכילת פרס וכו': ז. לאכול מצה בליל ט"ו בניסן: ח. לספר ביציאת מצרים באותו הלילה:".

(סגנון זה של פתיחה במצות ההלכה, בדוגמת הרמב"ם, נקט אותה אדה"ז גם בהלכות מלוקטות דחושן משפט נקט אדה"ז בפתיחת ההלכות בסגנון הרמב"ם, כדלקמן. אבל בהל' פסח נקט הסגנון דמנין המצות שלפני ההלכות, ואילו בחו"מ נקט הסגנון והלשון של הרמב"ם בתחילת ההלכות, ובפשטות זהו מפני שבהלכות אלו אין הרבה מצוות).

ובנוסף לזה הקדים פתיחה מפורטת להל' בדיקת חמץ בס' תל"א סעיפים א-ד (וראה מה שכתב בזה הגאון החסיד הרב³¹ ר' ש"י זווין זצ"ל ב"סופרים וספרים" הועתקו דבריו במבוא ע' י"ג).

בנוגע להל' ברכות השחר, ק"ש, תפלה, וברכת כהנים, יש לעיין אם הסעיפים הראשונים שבהם הם בבחי' פתיחה. כי גם בלי פתיחה דרכו של אדה"ז ברוב המקומות להתחיל ביסודות הלכה.

בהל' שבת יש ב' פתיחות, הא' - סי' רמ"ב סעיף א', החיוב בכבוד השבת ועונגו, והיא פתיחה לסי' זה ולרוב הסי' שלאחריו עד סי' ש' ועד בכלל³². ובסי' ש"א סעיף א', פתיחה כללית למלאכות שבת. וז"ל בסופה: "ומתוך הצעה זו יתבאר לך טעם כל הדברים שאמרו עליהם שהם אסורים בשבת מן התורה כמו שיתבאר כל אחד ואחד במקומו", (וראה שם גם סעיף ב': "כל המלאכות כולן אינן אסורין בשבת מן התורה אלא לעשותן בשבת כדרך שעושה אותן בחול אבל אם עושה אותן בשינוי מדרך החול שאין דרך בחול לעולם לעשותן כן מלאכה

31 בימי בין המצרים דשנת תשל"ו, הורה כ"ק אדמו"ר לשלוחים דירושלים ת"י, ואני ביניהם, להדפיס חוברת ובה ערך "בית המקדש" שבאנציקלופדיא תלמודית, לאור הוראת כ"ק אדמו"ר לעסוק בתקופה הנ"ל שבכל שנה בעניני בית הבחירה. וכששלחנו לכ"ק אדמו"ר את דברי הפתיחה לחוברת, ובה כתבנו על הרשי' זווין זצ"ל התואר "הגאון החסיד", העיר כ"ק אדמו"ר ש"לכל הפחות" יוסיפו תואר "הרב".

32 שמעתי זה מהרה"ג הרה"ח ר' ישראל שיחי' שולמן מעורכי ספר 'קיצור הלכות' על הלכות שבת.

זו פטור מן התורה"). והרי גם דברים אלו הם פתיחה לכללות מלאכות שבת.

הל' עירובין – אין בהן פתיחה.

הל' יו"ט מתחילות בפתיחה שבסעיף א', וגם הסעיפים שלאחריו הרי למרות שיסוד הדברים נמצא בשו"ע הב"י, הם בסגנון של פתיחה.

ולבי אומר לי שהיו עוד דברי פתיחה שאינם נמצאים לפנינו (או שעלו במחשבתו של אדה"ז לכתבם ולא כתבם בפועל), ורגליים לדבר, מזה שהוא מתחיל הלכות אלו, וז"ל: "ששת ימים אלו שהן ראשון ושביעי של פסח וכו'", וזהו ע"ד לשון הרמב"ם בתחילת הל' יו"ט. אבל תיבת "אלו" יש לה מקום ברמב"ם, הל' יו"ט, מאחר שהקדים ב"כותרת" וז"ל: "הל' שביעת יו"ט יש בכללן שתיים עשרה מצוות וכו' – והוא הולך ומפרט כל הימים טובים, וא"כ מתאים לכתוב בהמשך "ששת ימים אלו שהן ראשון ושביעי של פסח וכו'"; אבל אדה"ז הרי עדיין לא הודיענו איזה ימים הם יו"ט, וא"כ איך מתאים לכתוב "ימים אלו" (אלא אם כן נאמר ש"אלו" קאי על הימים המפורטים לקמן. ודוחק), והול"ל: "ששה ימים נקראים יו"ט והם... וכיו"ב. ויל"ע.

בהל' שחיטה לפני תחילת ה"פנים" כתב פתיחה: "תניא רבי אומר זבחת מבקר ומצאנך כאשר צויתך מלמד שנצטוו משה על הלכות שחיטה בעל פה (עיין פרישה) דהיכן צוהו בכתב. ואמר רב יהודה אמר [שמואל] כל טבח שאינו יודע הלכות שחיטה אסור לאכול משחיטתו ואלו הן הלכות שחיטה שהיי' דרסה חלדה הגרמה ועקור כדלקמן סי' כ"ג".

הל' טריפות – לא הגיע תחילתו לידינו, לראות מה פתיחתן.

הל' רבית והיתר עיסקא – יתכן שהסעיפים א-ג הם בבחי' פתיחה.

הל' נדה – יש לפני תחילתן פתיחה גדולה.

בתוך הלכות אלו יש פתיחה לעניני כתמים – סי' ק"צ ס"ק א'.

הל' ת"ת – אין בהן פתיחה.

חו"מ, כל הלכה והלכה, יש לה פתיחה בדוגמת לשון הרמב"ם בתחילת ההלכות המתאימות, כולל גם – מה בהלכה המסויימת הלזו הוא קיום מ"ע ועבירה על ל"ת, ומה עונשה – מלקות או מכת מרדות (אבל בהל' פסח דלעיל לא כתב העונש).

ולפי"ז מסתבר לומר שהל' רבית שאין בהם פתיחה כזו (וגם הסגנון המפורט ביותר והמבואר מאד דהל' רבית שונה מהסגנון דחו"מ), הם חטיבה אחרת מהל' חו"מ (למרות שבתחילה נדפסו הל' רבית יחד עם ההלכות המלוקטות דחו"מ, ורק אח"כ נדפסו הלכות אלו ביו"ד).

ביאורים כיצד

כא. יש ביאורים, והם טעמי ההלכות רובם ככולם, המובלעים בתוך דברי אדה"ז, לפעמים הביאור והטעם הם בני כמה מלים, ולפעמים הם ארוכים בני כמה שורות.

דוגמא לביאור קצר:

בסימן מ' סעיף י"א, וז"ל: "הנכנס לסעודת קבע חולצן (לתפילין).. שיש לחוש שמא ישתכר ויתגנה בתפיליו כו". עכ"ל.

דוגמא לביאור ארוך:

בסי' מ"ב סעיף א', וז"ל: "אסור לשנות תפילין של ראש לעשותה של יד אפילו אין לו תפילין של יד ויש לו ב' של ראש ואפילו ליקח רצועה משל ראשה לשל יד אסור מפני שאין מורידין מקדושה חמורה לקדושה קלה ושל ראש קדושתו חמורה שרובו של שם שד"י הוא בשל ראש השי"ן בבתים והד' בקשר אבל בשל יד אין בו כי אם היו"ד וכו' ואם היו חדשים שלא הניחן עדיין עליו מותר לשנות אפילו משל ראש לשל יד וכו' ואין בזה הורדה מקדושה חמורה לקדושה קלה הימנה אע"פ שזימנם והכינם לצורך הראש לפי שהזמנה אינה כלום". עכ"ל.

הקיצור והאריכות

כב. שו"ע אדה"ז כולו טבוע בחותמו וכתוב בסגנונו המיוחד, וכמו שהאריך בזה הגרש"י זווין ז"ל (סופרים וספרים הנ"ל) ובכללות הסגנון מיוחד בזה שהוא ברור מאד הן בהלכות והן בטעמיהן.

ביחד עם זה, יש שינויים בסגנון בין החטיבות השונות, בענין הקיצור והאריכות, או יותר נכון – בענין הכניסה לפרטים בענין הביאורים, בענין עיבוד ושינוי לשונות הראשונים המובאים בהשו"ע. ועוד, כדלקמן.

הקיצור והאריכות והכניסה לפרטים כיצד?

רוב השו"ע כתוב בסגנון בינוני, היינו שמובאים בו כל הדברים הכתובים בשו"ע ובנושאי כליו שעל אתר, אולם יש מקומות שבהם אדה"ז נכנס לפרטים ביותר, ויש מקומות בהם הוא כותב רק את ההלכות העיקריות והמצויות.

דוגמא לכניסה לפרטים ביותר אפשר לראות בהל' פסח, בהם מבוארים פרטים ופרטי פרטים, וכן ביאורים מפורטים ביותר, הן בה"פנים" הן בהגהות והן בקו"א.

כמו"כ יש לציין בחלק א' סי' ל"ו בהל' תפילין, "דין דקדוק כתיבתן", שבו מבוארים דיני תמונת האותיות שלא זו בלבד שהוא כתוב בפירוט רב, אלא גם שרובו ככולו מובא מן החדש, שהרי דיני כתיבת האותיות אינם מצויים בשו"ע הב"י וגם לא במג"א וט"ז וש"ך לא בהל' תפילין ולא ביורה דעה בהל' ס"ת ומזוזה, ורק בב"י שעל הטור באו"ח האריך בזה, ובשו"ע ריש סי' ל"ו כתב וז"ל: "צריך לדקדק בכתיבת האותיות שלא תשתנה צורת שום אחת מהן ולא תדמה לאחרת". וברמ"א שם וז"ל: "ולכתחילה יכתוב בכתיבה תמה כמבואר בטור ובשאר פוסקים" וכו'. ובמג"א שם וז"ל: "עייין בב"י שהאריך בתמונת האותיות". (ואולי טעמם של הב"י והרמ"א שלא כתבו זה, מפני ש"הוא ידוע אצל הסופרים", כדברי הרמ"א שם. וצ"ע).

סי' קכ"ח, דיני נשיאת כפים כו', כתוב בסגנון מפורט ביותר. וכמו"כ יש לציין לאידך שההלכות המלוקטות מחו"מ כתובות בסגנון כללי וקצר, היינו שמובאות רק ההלכות העיקריות והיסודיות, וגם (רוב) ההלכות המובאות, כתובות בכללות בלי ליכנס (כ"כ) לפרטים. וזהו בהתאם למטרת כתיבת הלכות אלו – להודיע את ההלכות המצויות בנושאים אלו, וכמ"ש בהקדמת הבנים הרבנים, וז"ל: "וכן עשה גם בהלכות הצריכות לכל אדם המפוזרות בשאר חלקי השי"ע, ליקט אחד לאחד לעשות מהם לוחות הברית כתבנית חלק או"ח הנ"ל".

ואילו הל' רבית והיתר עיסקא כתובות בפירוט רב, בהתאם לשכיחותן הַרְבֵּה.

עיבוד ושינוי כיצד

ג. במקומות (רבים מאד) מביא אדה"ז דברי פוסקים שקדמוהו (אבל לא בלשונם ממש, אלא) בשינוי הוספה וביאור באופן שהדברים יתבארו ביותר, וגם (ואולי בעיקר) – שיתורצו עי"ז קושיות ותמיהות שעל הפוסקים הללו. וכמ"ש זה כ"ק אדמו"ר בכמה מקומות (כגון בלקו"ש ח"ד פ' תצא סעיף ד', ובכמה וכמה מקומות, וגם ביאר כמה וכמה מקומות כאלה (ראה לקו"ש ח"ד שם סעיף ה' ואילך. ועוד). ובספרים וקונטרסים רבים, הן שנתחברו על שו"ע אדה"ז, או שמביאים דבריו בתוך שאר הדברים – נתבארו מאות מקומות כאלו).

דוגמאות לזה:

בסי' שי"ח סעיף י"ט, וז"ל: "מפני שחום כלי שני אין בו כח לבשל ואפילו להמחמירם בכלי שני לענין איסור והיתר שסוברים שיש בו כח להבליע ולהפליט כל זמן שהיד סולדת בו, מכל מקום אין בו כח לבשל אף על פי שהיד סולדת בו. ואינו דומה לכלי ראשון שמבשל כל זמן שהיד סולדת בו, לפי שכלי ראשון מתוך שעומד (אצל האש) על האור דפנותיו חמין ומחזיק חומו הרבה ולכן נתנו בו שיעור כל זמן שהיד סולדת בו, משא"כ בכלי שני שאין דפנותיו חמין והולך ומתקרר".

ומקורו (כמצויין בהוצאה החדשה) מהתוס' 33, וז"ל: "תימה, מאי שנא כלי שני מכלי ראשון, דאי יד סולדת אפי' כלי שני נמי, ואי אין יד סולדת אפי' כלי ראשון נמי אינו מבשל, ויש לומר לפי שכלי ראשון מתוך שעמד על האור דפנותיו חמין ומחזיק חומו זמן מרובה, ולכן נתנו בו שיעור דכל זמן שהיד סולדת בו אסור, אבל כלי שני אף על גב דיד סולדת בו מותר, שאין דפנותיו חמין והולך ומתקרר".

והנה אדה"ז הוסיף ושינה הלשון לדברי התוס', שהתוס' כתבו "על האור", והוא כתב (בסוגריים), "אצל האש".

ובהוצאה החדשה ציינו ע"ז (באות רט): "ראה ב"ד"ה כלי ראשון". והב"י שם מביא שקו"ט בכלי ראשון לאחר שהורד מהאש. וכנראה שכוונת המו"ל לומר ש"אצל האש" שכתב אדה"ז כלי ראשון לאחר שהורד מהאש. אבל באמת נראה שכוונת אדה"ז, שלמרות שהתוס' כתבו בלשונם "על האור" (היינו כלי העומד על האש), מ"מ אין כוונתם בדווקא על האש ממש, אלא גם כלי העומד בסמוך להאש, ואין האש נוגעת בכלי, אבל האש מחממת את הכלי, הרי ג"כ דינו כך, שהוא מבשל.

וכן הוא ג"כ לשון אדה"ז בסי' תנ"א סעיף י"ד, וז"ל: "והוא שיגעילם ברותחין בכלי ראשון, וכלי ראשון נקרא הכלי שהרתיחו בו המים **אצל האש**, אפילו אם עכשיו בשעה שמגעילין בתוכו אינו עומד **אצל האש** הרי זה נקרא כלי ראשון, ומגעילין בתוכו כל כלי הצריך הגעלה בכלי ראשון, אם המים שבתוכו הן עדיין רותחין דהיינו שמעלין רתיחה".

(וכן מובן (או מוכח) בסי' שי"ח סעיף כ"ד, וז"ל: "מותר ליתן קיתון של מים או שאר משקין **כנגד המדורה** להפיג צינתן ובלבד שיתנם רחוק מהאש בענין שאינן יכולין להתחמם באותו מקום עד שתהא היד סולדת בו אף אם ישהה שם זמן מרובה". . "ומכל מקום לא התירו אלא **כנגד המדורה** אבל אסור ליתנו על האש ממש או אפילו **בסמוך לה ממש** אלא

צריך להרחיק קצת כי יש לחוש שמא ישכח שהוא שבת ויבא לחתות בגחלים אבל כשאנו מצריכים אותו להרחיק קצת וכו". עכ"ל.

וראה גם סימן ש"א סעיף נ"ח, וז"ל: "בגד השרוי במים אפילו אין שם אלא שריי' מועטת אסור לנגבו סמוך לאש אע"פ שאינו שוטחו שם אלא מנגבו שם כשהוא לבוש בו שאין כאן מראית העין אע"פ"כ אסור משום בישול שהמים הבלועים מתבשלים שם אם הוא **סמוך לאש** כל כך עד שהבגד יכול להתחמם שם כל כך עד שהיד סולדת בו אבל אם אינו סמוך כל כך מותר לנגבו שם כל שאינו שוטחו". עכ"ל.

וראה הגהות והערות על הב"י שם בהוצאות החדשות (דהטור).

עוד דוגמא:

בסי' ת"נ סעיף י"ב, כתב אדה"ז, וז"ל: "אסור להשכיר לנכרי כלי שמבשלין בו על גבי האור כגון קדירה ויורה וכיוצא בהן אפילו כמה ימים קודם הפסח אם ידוע לו שיבשל בו חמץ בפסח אע"פ שאין הנכרי מפרש לו שיבשל בו חמץ ואפילו להשאיל לו בחנם אסור לפי שאם יבשל בו חמץ בפסח יגיע להישראל הנאה מהחמץ שהרי אם הנכרי הי' מערה מן הכלי את החמץ שמתבשל בתוכו על גבי האור והי' הכלי נשאר ריקן על גבי האור הי' הכלי מתבקע מחמת האור ועכשיו שהחמץ מתבשל בתוכו על גבי האור אין הכלי מתבקע נמצא שמגיע לישראל קצת הנאה מהחמץ בפסח". עכ"ל.

ומקורו מהטור שם, אבל הטור כתב הלשון שהישראל "רוצה בקיומו" של החמץ, אלא שהמג"א שם ס"ק י"א פירש דברי הטור, וז"ל: "אסור להשכיר וכו' שרוצה בקיומו ע"י ד"א שלא יבקע הכלי ונ"ל דה"פ שהוא רוצה שישאר ויתקיים החמץ בתוכו שאם יטול החמץ מהקדירה בעודנו ע"ג האור יבקע הכלי אצל האור וא"כ נהנה מחמץ". ואדה"ז כתב כדברי המג"א. וכתב ע"ז כ"ק אדמו"ר³⁴ שאדה"ז שינה (כהמג"א) "יגיע לישראל הנאה מהחמץ במקום רוצה בקיומו", מפני שכך הוא – אדה"ז – **מפרש** את הלשון "רוצה בקיומו" שכתב הטור (והטעם י"ל שזהו כדי לתרץ את הטור מקושיות הפר"ח).

עוד דוגמא:

בהל' ת"ת פ"א ה"י, וז"ל: ואין (שבת קי"ט) מבטלין התינוקות (של בית רבן) לשום דבר מצוה בעולם ואפילו לבנין בית המקדש. עכ"ל.

והנה הל' ברמב"ם הל' ת"ת פ"ב ה"ב בסופו הוא: "ואין מבטלין התינוקות ואפילו לבנין בית המקדש". ואדה"ז הוסיף "לשום **דבר מצוה** בעולם". וי"ל שזהו כדי לתרץ הקושיא העצומה אין אפשר שתינוקות של בית רבן לא ישתתפו בבנין ביהמ"ק, הרי כל ענין התלמוד הוא להביא לידי מעשה, וגם התינוקות חייבים בזה מטעם חינוך וכו', וע"ז מתרץ אדה"ז שאי"ז מצוה אלא רק "**דבר מצוה**", וא"כ אין בזה חיוב חינוך. **ואכמ"ל**.

הגהות

תירוץ קושיות על ההלכות

כד. בכמה וכמה מקומות יש בשו"ע אדה"ז "הגהות" שתוכנן בא (לא לבאר את ההלכות

עצמן, כי זה מבואר בדרך כלל בתוך ההלכות עצמן, אלא) לבאר ולתרץ קושיות המתעוררות על ההלכה כגון – מה טעם נשתנתה הלכה זו מהלכות אחרות שלכאורה היו צריכות להיות דומות, וביאורים אלו מופיעים או בסוגריים או בהגה"ה מהצד (שינוי זה הוא מעשה ידי המדפיסים לפי נוחותם בעימוד, וראה לקמן בסמוך דברי כ"ק אדמו"ר).

ודוגמא לזה:

בסי' ש"נ סעיף ב', וז"ל: "מותר לעמוד ברשות היחיד או ברשות הרבים ולשתות בכרמלית או להפך וכו'. (ואף על פי שעוקר המים מרשות זו ושותה אותם ונכנסים למעיו שהם ברשות זו ושם נעשית הנחתן ונמצא מוציא מרשות לרשות, אין בכך כלום כיון שכבר נחו המים מעט בפיו קודם שנכנסו למעיו ופיו הוא מקום פטור כיון שהוא עומד ברשות זו ופיו הוא ברשות האחרת, וכמ"ש בסימן שמ"ז שיש סוברים כן, ואף אם תמצי לומר שפיו אינו מקום פטור אלא הוא כאותה רשות שהוציא או (משם) [לשם], כמ"ש בסי' שמ"ז שיש סוברים כן, ונמצא שנחו המים באותה רשות וכשבולעם ומכניסם למעיו שברשות אחרת הרי הוא מוציא מרשות לרשות, מכל מקום י"ל שבליעת המים זו היא הנחתן לגמרי ואין לחוש כלל מה ששוב נכנסים למעיו לפי שכיון שנבלעו בגופו הרי הם בטלים לגבי גופו) וכו'".

בסי' שס"ג בסעיף מ"ג, וז"ל: "אבל המבואות שבהן אינם נקראים מוקפים לדירה על ידי כתלי החצרות שהם כתלי המבוי. (שאינו דומה לתל יותר מבית סאתים שלא הוקף לדירה ואחר כך בנה או פתח לו בית דירה ואח"כ עשה על גבה מחיצה יותר מעשר אמות לדירה שעל ידי מחיצה זו נעשה כולו מוקף לדירה כמ"ש בסי' שנ"ח לפי שמחיצה זו עשאה כדי שיתבטל ממנו היקף הראשון שלא הי' לדירה וע"י כן יעשה מוקף לדירה כמ"ש שם אבל כתלי החצרות לא נעשו בשביל שיהיו המבואות מוקפים לדירה ויתבטל מהם היקף הראשון של התל שלא הי' לדירה וכו'. ע"ש עוד).

והנה בשו"ע לפנינו מופיעות הגהות הללו או בסוגריים בפנים השו"ע, כגון בסי' קכ"ח סעיפים מ"ח, סמ"ך. או שזה מודפס בפנים, אבל מהצד ובאותיות יותר קטנות מהפנים כגון בסימן תמ"ב סעיפים ז', ט'.

וכבר כתב כ"ק אדמו"ר בענין ההגהות בתניא, (הערות ותיקונים לדף ה' ע"ב בתניא – דף קצ"ב ע"ב, על ההגהה הראשונה בתניא פ"א) וז"ל: "לכאורה החצע"ג ותיבת "הגהה" – בהגהה זו ובאותן הבאות לקמן – מיותרות, כיון שנדפסו ההגהות מן הצד ובאותיות שונות. ובכמה מקומות בהוצאה זו עצמה ההגהות הן בלא חצע"ג. ובדפוסים הראשונים כמה הגהות הן בלא חצע"ג וגם בלא תיבת "הגהה". עכ"ל. והיינו שההגהות הן או שהן מודפסות בפנים בחצע"ג, ואז הן באותיות הרגילות כמו הפנים, או שהן מודפסות מהצד ובאותיות קטנות בלי חצע"ג.

ואנו יכולים לראות דוגמא לזה בכת"ק של אגרת התשובה (נדפסה בתניא מהדו"ק) שנכתבה ע"י כ"ק אדמו"ר האמצעי וכ"ק אדמו"ר הזקן כתב ע"ז הגהות.

ויש לעיין מהו הטעם שבהלכות מסוימות יש הרבה הגהות ובאחרות אין הגהות כלל.

והנה, יתכן שחלק מההגהות נכתבו לאחר זמן כתיבת פנים השו"ע ולכן יש חלקים מהשו"ע, והם הרוב, אין הגהות כאלו, מפני שעליהן לא נכתבו הגהות מלכתחילה, כי אדה"ז עדיין לא הגיע אליהם להגיהם.

ומהל' פסח נראה שבהלכות אלו שנכתבו ההגהות באותה מחברת (וכיו"ב) שבה נכתבו הקו"א, ולכן בו במקום שנפסק הקו"א³⁵ הרי במקום קרוב אליו³⁶ נפסקים גם ההגהות אולם בהל' סוכה יש איזה הגהות (סי' תרכ"ו סעיף ט' וסי' תרכ"ז סעיף ה') למרות שאין שם קו"א. והנה לכאורה הי' אפשר לומר שבענין זה (בכתיבת הביאורים מסוג האחרון) כל החטיבות שוות וכל מקום שהי' צורך בביאור כזה, אולם יש מקום לומר שגם ענין זה הוא חלק מהרחבת הסגנון, שבחטיבות שהסגנון רחב, כגון הל' פסח, יש יותר ביאורים מהסוג הנ"ל. משא"כ במקומות אחרים (כי סוף סוף ביאורים אלו אינם הכרח להבנת ההלכות).

35 סי' תמ"ז.

36 סי' תנ"ב סעיף י"ד.